

Про поширення римських монет у Східній Європі

Надходження римських монет на територію Східної Європи в перших століттях нашої ери є явищем, примітним в багатьох відношеннях. Суть його полягає у тому, що населення, яке проживало на цій території, вступило в економічні контакти з Римською імперією і підтримувало їх протягом довгого часу. І хоча проблеми, пов'язані з поширенням римської монети на території СРСР, вже багато років обговорюються в науковій літературі¹, однак більшість їх не тільки не розв'язана, але й досі є предметом дискусій.

В даному повідомленні ми зупинимося лише на деяких питаннях, пов'язаних з надходженням римських динаріїв на територію розселення племен черняхівської культури і функціями, які вони виконували в місцевому середовищі. Автор ні в якій мірі не претендує на всебічне висвітлення і тим більше на розв'язання проблеми в цілому, але прагне звернути увагу переважно на нумізматичні аспекти цих питань.

Перед тим як перейти до розгляду проблеми, зупинимося на деяких термінах, що вкоренилися в спеціальних дослідженнях. Важко знайти працю, в якій для характеристики торговельних зв'язків між населенням черняхівської культури і Римською імперією не вживався б епітет «грошова».

Виникло навіть деяке теоретичне обґрунтування надходження сюди римських монет, що стало начебто можливим через пасивний баланс римської торгівлі. Між тим поняття «грошове» абсолютно непристосовне до того виду торгівлі, який встановився між черняхівцями і римлянами. Адже поняття «грошова торгівля» передбачає обмін товарами через посередництво грошей, тоді як торгівля черняхівців і римлян мала характер мінової торгівлі, при якій римське срібло у вигляді динаріїв служило товаром. Як відомо, вивіз срібла в окремі області стародавнього світу, аж до Британії на півночі і Індії на сході, широко практикувався римлянами в перші століття нашої ери, срібло при цьому було товаром, і той факт, що це срібло було матеріалізоване у вигляді монет — динаріїв, ніяк не повинен впливати на загальну оцінку рівня розвитку черняхівської торгівлі.

Ким же було те населення, до якого направлявся потік срібла? Останнім часом отримала деяке поширення точка зору, що заперечує зв'язок між черняхівською культурою і притоком римських динаріїв. Прихильники її — М. Б. Щукін, М. О. Тиханова та інші, передусім переглядають нижню дату черняхівської культури. «Виявилось, що основним аргументом на користь її нижньої дати — II ст. н. е. виступають по суті лише римські монети перших двох століть н. е., що трапляються поодинокі на поселеннях, в деяких похованнях, в скарбах, закопаних дещо пізніше, в кінці II і в перші десятиріччя III ст. н. е., а всі закриті комплекси з датуючими імпортними і місцевими речами вказують на значно іншу дату, переважно на другу половину III і IV ст. як на час існування черняхівської культури, що склалася»². Питання про те, кому ж в такому випадку належали всі ці скарби і поодинокі знахідки динаріїв, «на цей час залишається по суті відкритим. В усякому разі це населення не було черняхівським»³. Не можна сказати, щоб перспективи пошуку власників монет були б втішними! Між тим аргументація прихильників пізньої дати черняхівської культури має істотні прораханки. Так, М. Б. Щукін обґрунтовує датування аналізом привозних речей — амфор, фібул, гребенів, скляного посуду з Черняхівського і Масловського могильників⁴, однак поховання з такими речами з Черняхова малочисленні, а в Маслові такі поховання розміщуються на периферії могильника, тобто є пізнішими. Слід сказати, що

думку М. Б. Щукіна піддано серйозній критиці рядом вчених, які відзначали як методичні помилки автора, так і обмеженість його висновків, що не враховували «проблематики черняхівської культури в цілому»⁵.

Другим важливим недоліком є повне заперечення аналізу знахідок римських монет на черняхівських пам'ятках. Складається парадоксальна картина — при датуванні культури не враховується той єдиний вид археологічних джерел. Монети представлені тисячами екземплярів динаріїв, кожний з яких може бути датований з точністю до року!

Посилання автора на те, що монети завжди дають лише *terminus post quem*⁶, ніяк не пояснюють ігнорування монет, оскільки, по-перше, і навіть в цьому випадку археологічний матеріал не має ніяких переваг перед монетами і, по-друге, масовість нумізматичних матеріалів дозволяє робити надійні статистичні висновки. Його ж твердження, що монети II ст. «дуже часто трапляються з більш пізніми монетами III—IV ст.»⁷ (чомуś з посиланням на працю С. Боліна про знахідки монет в Німеччині), невірне, оскільки на території черняхівської культури такі випадки поодинокі.

Як нам здається, для уясування позиції авторів і прихильників пізньої дати черняхівської культури необхідно мати на увазі один досить істотний факт, а саме той, що вони вважають германців, готів основним формуючим компонентом черняхівської культури. Для М. О. Тиханової поняття «готський політичний союз» і «черняхівська культура» однозначні⁸, а оскільки найраніші пам'ятки власне готів на нашій території датуються часом лише дещо раніше середини III ст. н. е., то, таким чином, динарії, надходження яких в цей час припиняється, не мають ніякого відношення до черняхівців.

Штучність подібних побудов безсумнівна, в результаті чого складається дивна картина — при десятках тисяч монет із скарбів та інших знахідок з величезної території ми не маємо населення, яке користувалося б цими монетами. Навіть якщо б зв'язок між черняхівською культурою і знахідками динаріїв і не був би настільки очевидним, ми мали б всі підстави припустити його. На нашу думку, зв'язок римських монет II ст. з черняхівськими поселеннями цілком незаперечний⁹, отже, незаперечна і місцева підоснова черняхівської культури.

Поряд з сріблом римляни вивозили також ремісничі вироби, вино. Незважаючи на деяку умовність кількісного зіставлення цієї категорії римського експорту з динаріями¹⁰, все ж більша питома вага припала, очевидно, на долю останніх. При різних підрахунках імпорту і монет необхідно враховувати специфіку виявлення тих та інших. Якщо римські вироби трапляються переважно на поселеннях і в могильниках, які порівняно легко можна виявити при більш-менш старанному обстеженні якого-небудь географічного району, то для пошуку скарбів монет людство не виробило поки що досить надійних рекомендацій і виявлення їх завжди випадкове. І це зрозуміло, адже власник монет намагався сховати їх в затишному місці. І якщо, однак, багато з таких скарбів стали надбанням науки, то з врахуванням не зафіксованих в літературі знахідок, які ще будуть знайдені, можна приблизно уявити, наскільки великий був вивіз срібла на цю територію.

Одним із суперечливих моментів є питання про хронологічні рамки надходження римської монети у Східну Європу¹¹. Початок масового надходження динаріїв звичайно відносять приблизно до 180 р., різке скорочення — до кінця II ст., а повне припинення — до 30-х років III ст. н. е.

Ці дати встановлюються на основі вивчення скарбів, найраніші з яких мають в якості молодших монет динарії Коммода (180—192), а найпізніші — Олександра Севера (222—235)¹². «Скарби, — пише В. В. Кропоткін, — з пізнішою монетою Коммода або Септимія Севера не могли бути закопані в землю пізніше 191 або 211 р.»¹³

Однак молодша монета дає лише *terminus post quem*, тобто час, після якого скарб закопали. Це положення є однією із нумізматичних аксіом. Правда, для того щоб попередити свавілля у визначенні точної дати, звичайно вважають, що дата молодшої монети і час закопування скарбу приблизно співпадають, так що з формальної точки зору висновок В. В. Кропоткіна вірний.

Однак дослідники часто завищують дату закопування скарбу, виправдовуючи це тими або іншими вагомими, на їх думку, доказами. До найбільш переконливих відносяться ті, які можна отримати при вивченні самих монет — наприклад, збереженість молодших монет, сліди їх повторного використання.

На жаль, дані про знахідки римських монет, виявлені на території СРСР, як правило, часто не вказують на їх збереженість. Так, в довідці В. В. Кропоткіна відзначається погана збереженість динаріїв деяких скарбів, що закінчуються монетами Септимія Севера¹⁴. В цих випадках ми, природно, не можемо датувати скарби правлінням Септимія Севера, але повинні пересувати час їх закопування на два-три десятиліття пізніше залежно від ступеня потертості (правда, яких-небудь еталонів або розробок, присвячених інтенсивності стирання монет, не існує). Слід сказати, що погана збереженість монет взагалі характерна для скарбів II ст., встановлені хронологічні межі для масового надходження динаріїв в Східну Європу необхідно переглянути або хоча б поставити під сумнів.

Дещо насторожує також короткочасність періоду найбільш інтенсивного надходження динаріїв — лише 12 років (більшість відомих скарбів закінчується монетами Коммода — 180—192 рр.). Однак найбільш вагомим запереченням проти ранньої дати — 180 р. — дає аналіз знахідок поодиноких монет. Підрахунок поодиноких знахідок монет I—III ст., проведений за зведеною працею В. В. Кропоткіна, дав такі результати:

I ст.	II ст.	III ст.
Август — 6	Траян — 85	Септимій Север — 11
Тіберій — 3	Адріан — 96	Каракалла — 1
Клавдій — 4	Антоній Пій — 205	Елагабал — 2
Нерон — 12	Марк Аврелій — 1	Александр Север — 9
Гальба — 3	Вер — 175	Максимиан — 1
Веспасіан — 24	Коммод — 164	Гордіан III — 13
Тит — 3	Пертінакс — 1	Філіпп Араб — 9
Доміціан — 14	Дієцій Юліан — 3	Філіпп Молодший — 1
Нерва — 10		Децій — 2
Всього 79	Всього 729	Всього 49

Спробуємо визначити датуючі можливості поодиноких знахідок. Чи можна розглядати окремі монети та скарби, в яких незмінно наявні і навіть переважають монети попередніх Коммоду правителів, як такі, що поступили на цю територію лише при Коммоді? На нашу думку, відповідь повинна бути негативною. Звичайно, якась і, можливо, значна частина із загального числа знайдених монет потрапила на цю територію не зразу, а через деякий час, і ми повинні в кожному окремому випадку враховувати таку можливість. Однак важко уявити, щоб усі без винятку або навіть більшість монет з поодиноких знахідок потрапили сюди лише при Коммоді. Бурхливе надходження динаріїв подібно дощу протягом короткого часу насамперед викликає сумніви саме своєю раптовістю, на нашу думку, прийому і засвоєння зразу на великій території цілком нового для населення виду товару, обов'язковий деякий період для ознайомлення з монетами, тому методично правильним буде розглядати дату виготовлення лише як можливий час попадання на даний пункт. Як видно з приведених даних, монети I ст. н. е. зустрічаються постійно, хоч і порівняно рідко. Очевидно, в цей час бу-

ли можливі лише випадкові і не дуже міцні контакти місцевого населення з Римом. Різке збільшення знахідок відзначається з правлінням Трояна (98—117), що, як можна вважати, було пов'язане з приєднанням Дакії 101 р., коли кордони Римської імперії впритул підійшли до території, зайнятої ранньослов'янськими племенами. Зв'язки стають стабільними, починаючи з цього часу на великій території відбувається освоєння динарія, що стало основою для наступного масового надходження, яке простежується в епоху Антоніна Пія (138—161 рр.) і Марка Аврелія (161—180 рр.). Точно таку ж картину дає скарбовий матеріал, в якому різко переважають монети цих імператорів. А монети Коммода, як видно з одиноких знахідок та скарбів, в кілька разів поступаються динаріям Антоніна Пія і Марка Аврелія. Якщо ж врахувати зовсім мізерне надходження монет наступних правителів, то створюється враження, що навіть не початок, а пік надходження римської монети припадає на правління Антоніна Пія і Марка Аврелія, тоді як при Коммоді приток починає поступово послаблятися.

Виходячи із малочисельності монет післякоммодівського часу можна було б думати про практичне припинення притоку монет в кінці II — першій половині III ст., однак такий висновок був би передчасним. Наявність скарбів з пізніми монетами вказує, що приплив монет в цей час не припинявся. Поки що важко сказати, чи був він менш значним і наскільки це залежить від вивчення збереженості молодших монет в усіх скарбах, але вже і зараз можна з певністю відносити накопання ряду скарбів з молодшими монетами Септимія Севера не раніше другої чверті III ст.

При цьому в усіх без винятку пізніх скарбах переважають монети раннього карбування і серед них Антоніна Пія і Марка Аврелія, на нашу думку, причина цього явища полягає в тому, що населення віддавало перевагу при карбуванні монет, де були зображені саме ці імператори та Коммод. Так, Тацит засвідчував переважання деяких видів римських монет, особливо стародавніх і давно відомих — серрати і бігати (Тас. *De germ*) у германців, що проживали на кордонах імперії.

Ця обставина проливає світло і на причини припинення притоку римських монет на територію Східної Європи. Але це питання розв'язується в нашій літературі досить непевно. В. В. Кропоткін відрізняє внутрішні і зовнішні причини початку ввозу монет та припинення. Під внутрішніми причинами він має на увазі соціально-економічні зміни в середині варварського суспільства, які привели до зміни характеру економічних зв'язків, під зовнішніми — економічну кризу Римської імперії, що виразилась в занепаді торгівлі і натуралізації господарства, а також в погіршенні динарія¹⁵.

Очевидно, розглядати внутрішні причини поки рано і, мабуть, їх не було. Тобто причини для «відмовлення» від монет звичайно були, але вони коренилися не в соціально-економічних змінах варварського суспільства. Насправді, якщо черняхівці відчували потребу в сріблі і приймали його протягом деякого часу у великих кількостях — явище, яке, безумовно, стимулювало розвиток цього суспільства, то «відмовлення» від срібла, як таке, що не відображало потреби розвитку суспільства, не могло і зародитись в його надрах. Причини, що можуть пояснити це «відмовлення», слід шукати в історії самого римського карбування.

Як відомо, в 215 р. Каракалла ввів в обіг номінал-антонініан, що дорівнює двом динаріям. Нові монети відрізнялися як за зовнішнім виглядом (великий діаметр, інше оформлення портретів), так і за вагою і чистотою металу. Причини цієї операції пояснюються браком срібла. Епоха завоювань давно закінчилась, більше того, Рим змушений був напружувати всі зусилля для стримування зростаючого натиску варварів. Надходження дорогоцінного металу різко скоротилось, велику кількість його приходилось вивозити до тих же варварів. Зрозуміло, що за цих умов запаси срібла в імперії повинні були незабаром вичер-

патись. Очевидно, не наважуючись до кінця дискредитувати динарії, римські правителі почали експерименти з новим номіналом. Вже з моменту введення антонініан поступався вагою двом динаріям. Якість металу також була невисока, а при Галлієні (253—268 рр.) він перетворився в монету з низьким процентом срібла. Динарії випускали ще деякий час, в останній раз його карбували, вірогідно, при Гордіані III (238—244 рр.)¹⁶.

Однак черняхівці не приймали не тільки антонініани, але й динарії післякомодівського часу — вони, як правило, є пізнішими монетами в скарбах і становлять незначний процент. «Старі» динарії — Антоніна Пія, Марка Аврелія і Коммода — продовжували ввозитись аж до середини III ст., поки остаточно не зникли з обігу в самій імперії.

Погана збереженість більшості монет говорить про те, що вони були в обігу довгий час, перед тим як були поховані, і оберталися, звичайно ж в імперії, де існував інтенсивний грошовий обмін, але не в черняхівському суспільстві, як думають деякі автори. У черняхівців монети могли міняти власників, але це було швидше виключенням, ніж правилом¹⁷.

Якщо з питанням про склад римського експорту в Східну Європу більш-менш все ясно, то цього не можна сказати відносно експорту черняхівців. Передбачалось, що основну статтю вивозу становило зерно, однак тепер це положення оспорується¹⁸.

Слід сказати, що заперечення супротивників такої точки зору стосуються головним чином деяких аргументів і не підкріплюються глибоким аналізом господарства племен черняхівської культури. Сам по собі «відносно низький рівень соціально-економічного розвитку черняхівського суспільства», нібито не дозволяючого «передбачати існування надлишкового продукту у вигляді зерна, що йде у вигляді товару на ринок»¹⁹, поняття досить відносне, тим більше що деякі дослідники все ж допускають можливість виробництва черняхівцями деякої кількості товарного хліба²⁰.

В епоху виділення ремесла в самостійну галузь господарства, а у черняхівців цей процес уже починався, при умові безпосереднього сусідства з таким високотехнічним для того часу суспільством, яким була Римська імперія, запозичення різних нововведень в техніці землеробства могло викликати різке збільшення виробництва зерна, після чого перетворення його в товар ставало цілком можливим.

Поштовхом для розвитку торгівлі могли послужити зростаючі потреби родоплемінної знаті. Однак, на нашу думку, стимулююча роль знаті на ранньому етапі не виступає настільки відчутно, як на пізньому. Для II—III ст. ми не маємо ще розкішних дорогоцінних виробів. Невеликі скарби, широке поширення окремих монет на поселеннях також свідчать проти того, що торгівля була сконцентрована в руках верхівки суспільства. Обмін на ранньому етапі швидше здійснювався римськими купцями з прикордонних провінцій імперії, що скуповували лишки у місцевого населення. В цьому зв'язку досить цікавим здається нам спостереження В. В. Кропоткіна про те, що знання римлян з географії певних областей Східної Європи переважно співпадають з територією поширення римських виробів і монет²¹.

Суперечливим є питання про розвиток у черняхівців внутрішньої торгівлі. Зовнішня торгівля сама по собі ще не визначає виникнення внутрішньої торгівлі, хоча і створює необхідні передумови для неї. Визначним моментом для розвитку торгівлі в середині суспільства є в кінцевому результаті розділ праці.

Відносно черняхівського суспільства мова могла б йти про виділення ремесла. Передбачається, що продукція ремісників могла бути реалізована лише шляхом торгівлі. Археологічні матеріали дають можливість говорити про початок процесу виділення у черняхівців ковальського, гончарного і ювелірного ремесел. Існує досить обгрунтована думка, що ремісники працювали ще не на ринок, а на замовлення²².

Але раз у черняхівців не існував товарний оборот, то не було в них і грошового обміну. Але в літературі зустрічається думка про динарій, який нібито починав у черняхівців «друге життя», виконуючи і в них функції засобів обігу. Ця думка помилкова. Хоча черняхівському суспільству не було чуже поняття «гроші», яке вперше, можливо, знайшло конкретне вираження в динаріях, однак на тому ступені розвитку економіки функція грошей як засобу обігу ще не могла набути достатнього розвитку. Ф. Енгельс цілком ясно писав про те, що другому суспільному розподілу праці відповідають металеві гроші, які обмінювалися за вагою, тоді як грошовий обіг і поняття «монета» виникають лише з появою купецтва як класу, тобто з третім розподілом праці²³. Той факт, що металеві гроші черняхівців набрали вигляду монет, динаріїв, пояснюється історичною випадковістю, сусідством народу, що стояв на більш високому ступені суспільно-економічного розвитку. І звичайно ж саме по собі використання динаріїв черняхівцями не могло трансформувати економіку черняхівського суспільства, хоч і прискорювало його розвиток.

Правда, в одному випадку можна говорити про негативну роль динарія. Мова йде про повну відсутність місцевих вагових стандартів, що, безсумнівно, обумовлювалось уніфікованістю римської монети. Прийом динаріїв був кількісним, а не ваговим, свідченням чого є відсутність розрублених монет в скарбах, важиїв. Отже, припущення В. О. Яніна про виникнення давньоруських грошово-валових одиниць на основі вагової норми римського динарія²⁴, що переконливо заперечувалось В. В. Кропоткіним²⁵, може вважатися не підтвердженим фактичними даними.

І, нарешті, зупинимось ще на одному питанні. Для підтвердження тези про функціонування у черняхівців динарія як засобу обігу інколи оперують знахідками на цій території варварських копій римським монетам²⁶. Деяка частина наслідувань може бути датована ще II ст. н. е., поскільки прототипами для них служили монети Антоніна Пія (*Кропоткин В. В. Клады римских монет...*, № 323, 839), Фаустини (там же, № 863), Луція Вера (там же, № 676). Майже всі перераховані наслідування знайдені в складі скарбів кінця II — початку III ст., що також підтверджує це датування.

Дійсно, існування у черняхівців власного карбування послужило б сильним аргументом для прихильників такої точки зору, однак проти цього є досить вагомі докази. Насправді на території, зайнятій черняхівською культурою, ми не можемо виділити жодного стійкого типу наслідувань, подібних, наприклад, таманським з зображенням Марса або закавказьким із зображенням Гая і Луція. Спостереження показують, що з кожною новою знахідкою ми отримуємо новий варіант, що відрізняється від уже відомих і прототипом, і ступенем варваризації.

Слід зауважити, що теза про західноєвропейське походження існуючих на нашій території наслідувань також потребує перевірки, поскільки і знахідки на заході не дають можливості локалізувати який-небудь вид наслідувань. Враховуючи різноманітність прототипів, різну ступінь варваризації і велику розкиданість знахідок на величезній території, можна думати, що ми маємо справу не з категорією варварських карбувань, а з підробками того часу, більшість яких могли виготовляти варвари або люди невмілі і не знайомі з латинським алфавітом. Можливість виробництва цих монет в черняхівському середовищі не може вважатися повністю виключеною, однак малочисельність монет не дозволяє зробити висновок про існування власного грошового обігу.

Такі деякі спостереження про знахідки римських монет на території сучасної України. Залишається лише надіятись, що підняті в даній праці питання будуть сприяти подальшому вивченню цієї важливої проблеми.

О распространении римских монет в Восточной Европе

Резюме

Торговля племен черняховской культуры с Римской империей носила меновой, но не денежный характер. По нумизматическим данным прочные экономические связи устанавливаются со времени императора Траяна (98—117 гг.) и достигают максимума при Антонине Пие (138—161 гг.) и Марке Аврелии (161—180 гг.). Прекращение притока римских монет относится к первой половине III в. н. э. и объясняется главным образом сокращением выпуска, а затем и прекращением чеканки динария в самой империи. Внутреннее обращение динария у черняховских племен вряд ли могло получить достаточное развитие.

¹ Кротокин В. В. Клады римских монет на территории СССР. — САИ, 1961, Г4-4; там же основна література по даному питанню. Археологічні питання черняхівської культури, в тому числі і дореволюційних досліджень, опубліковані в трьох випусках «Матеріалов и исследований по археологии СССР» (МИА, 1960, № 82; 1964, № 116; 1967, № 139); різні проблеми черняхівської культури, в тому числі пов'язані з поширенням римських монет, обговорювались на двох нарадах радянських археологів у Києві та Львові в 1957, 1967 рр. (Голубева Л. А. Совещание, посвященное проблемам черняховской культуры и ее роли в ранней истории славян. — СА, 1957, № 4, с. 274—277; Проблемы изучения черняховской культуры. — КСИА АН СССР, 1970, вып. 121, с. 52—56).

² Тиханова М. А. К вопросу об обмене и торговле в эпоху черняховской культуры. — КСИА АН СССР, 1970, вып. 121, с. 70.

³ Там же, с. 72.

⁴ Щукин М. Б. О трех датировках черняховской культуры. — Там же, 1967, вып. 112, с. 8—14; Щукин М. Б. К вопросу о хронологии черняховских памятников Среднего Поднепровья. — Там же, 1970, вып. 121, с. 104—114.

⁵ Качалова Н. К. О выделении полтавской культуры. — Там же, 1967, вып. 112, с. 13; Щукин М. Б. К вопросу о хронологии... Там же, 1970, вып. 121, с. 112—113.

⁶ Щукин М. Б. О трех датировках черняховской культуры, с. 9.

⁷ Там же.

⁸ Тиханова М. А. Указ. соч., с. 71.

⁹ Про знахідки римських монет на черняхівських поселеннях див.: Кротокин В. В. Клады римских монет на территории СССР, № 386, 388, 787, 839, 1102 (скарби 294, 374, 389, 389а, 390, 391, 394, 550, 690, 797, 812, 817, 867, 910, 1040, 1132, 1182, 1185а, 1217, 1323, 1327, 1346, 1349, 1354, 1366, 1721а, 1722, 1724 — окремі знахідки). В даний час цей список поповнився новими знахідками монет, більшість з яких, безсумнівно, походять з пам'яток черняхівської культури і пов'язана з ними.

¹⁰ Кротокин В. В. Клады римских монет на территории СССР, с. 10—11.

¹¹ Дати загальну періодизацію надходження і поширення римських монет на територію європейської частини СРСР спробував В. В. Кротокін (в згаданій праці с. 17—21), однак її не можна визнати вдалою. Автор об'єднує такі різні за етносом території, як Закарказзя, Крим, Середнє Придніпров'я, Прибалтику, населення яких знаходилося до того ж на різних рівнях соціально-економічного розвитку. Прагнення автора пов'язати різні території єдиною картиною грошового обігу привело, зокрема, до того, що один з відокремлених ним періодів (II) представлений єдиним (!) скарбом.

¹² Кротокин В. В. К вопросу о развитии товарного производства и денежных отношений у племен черняховской культуры в III—IV вв. н. э. — В кн.: Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма. М., 1970, с. 156—157.

¹³ Кротокин В. В. Клады римских монет на территории СССР, с. 18.

¹⁴ Там же, № 271, 295, 863, 1271, 1343.

¹⁵ Там же, с. 23—25; Тиханова М. А. Указ. соч., с. 69.

¹⁶ Mattingly H. Roman coins. London, 1960, p. 124—125.

¹⁷ Цікаві приклади використання монет при недорозвинутому грошовому обігу дають «Ісландські саги». Так, в «Саге о Ньяле» розповідається, що коли у Ньяла вбили робітника Сварта, то господар вбивці Гуннар виплатив йому виру розміром 12 ейррів срібла. Через рік вбивця загинув від руки робітника Ньяла. Ньял виплатив таку ж виру. «Гуннар побачив, що це ті ж гроші, які він сам заплатив у свій час» (Ісландські саги. — М., 1956, с. 500—506).

¹⁸ Кротокин В. В. Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии н. э. — М., 1967, с. 112—113. Пізніше автор дещо змінив свою точку зору, допускаючи можливість вивозу зерна черняхівцями (Кротокин В. В. К вопросу о развитии товарного производства и денежных отношений у племен черняховской культуры в III—IV вв. н. э., с. 147—148).

¹⁹ Тиханова М. А. Указ. соч., с. 69.

²⁰ Рикман Э. А., Янишевич З. В. Земледелие у племен черняховской культуры (по материалам Днестровско-Прутского междуречья). — Ежегодник по агр. истории Вост. Европы за 1964 г., 1966, с. 75.

²¹ Кропоткин В. В. Из истории римской торговли в Восточной Европе. — В кн.: Историко-археологический сборник в честь А. В. Арциховского. М., 1962, с. 68.

²² Тиханова М. А. Указ. соч., с. 67.

²³ Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. — Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд., т. 21, с. 163, 165—166.

²⁴ Янин В. А. Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период. — М., 1956, с. 127.

²⁵ Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР, с. 20—21.

²⁶ Там же, с. 17.

Г. О. ВОЗНЕСЕНЬКА,

В. П. КОВАЛЕНКО,

Р. С. ОРЛОВ

Дослідження літописного Блистовита

Давньоруське м. Блистовит згадується на сторінках Іпатієвського літопису під 1151 р. Союзник Юрія Долгорукого у боротьбі проти київського князя Ізяслава новгород-сіверський князь Святослав Ольгович «не должа велика дня, но поиде в понедельник святой неделе, а во вторник родися оу него сын и нарекоша имя ему в святым крещении Георгий, а мирский Игорь. Велик же день дея в Блестовете, и оттуда поиде Чернигову», де він з'єднався з Володимиром Давидовичем¹.

М. С. Арцибашев вперше спробував визначити місцезнаходження літописного Блистовита в першій половині XIX ст. і ототожнив його з с. Блистова (нині — Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.)². Проте М. П. Погодін пов'язував місто з іншим с. Блистова (нині — Менського р-ну)³. Пізніше П. В. Голубовський підтримав точку зору М. П. Погодіна, підтвердивши її цікавими матеріалами початку XVI ст., в яких при описі кордону між Московською і Литовською державою згадується «Блистовичи село городовое...», що знаходиться по течії р. Десни нижче від с. Ушня (нині — Менського р-ну)⁴. Думку П. В. Голубовського розділяють сучасні дослідники⁵.

Археологічними розвідками на території с. Блистова Менського р-ну в 1947, 1959 рр. було виявлено давнє городище поблизу селища⁶. 1979 р. в цьому районі були проведені невеликі за обсягом стаціонарні розкопки⁷.

Дитинець літописного Блистовита займає мис високої правобережної тераси Десни на південній околиці сучасного села. Поряд у заплаві тече р. Пулка, відома з писемних джерел з 1300 р.⁸ і яка, мабуть, являє давню старицю Десни. З півдня і сходу мис обмежений заплавою ріки, з заходу — рівчаком, з півночі валом і ровом. Від останніх збереглася западина глибиною до 1,2 м та підвищення 0,2—0,3 м (над площадкою мису), що півкілцем відділяють мис від плато. Площадка мису округлої форми 30×40 м, площею 1200 м² (рис. 1, 1, 5).

До дитинця прилягає «окольний град» площею близько 1,5 га, відділений від плато залишками рову (з заходу та сходу), що переходять на схилах в невеличкі рівчаки. Цей рів 1959 р. був зафіксований І. І. Єдомахою, а 1979 р. після будівельних робіт майже не простежувався (рис. 1, 2). На садибах сучасного села на площі в кілька гектарів трапляються уламки давньоруського посуду, що дає можливість припустити існування неукріпленого селища.

Для розкопу вибрали дитинець, оскільки на місці відсутня сучасна забудова. Розкоп площею 100 м² заклали в центральній частині площадки, проте ближче до напільної сторони (рис. 2, 1). Від розкопу